

Голотенко Павло Ігорович,
аспірант
кафедри культурології та медіакомунікацій
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0002-8096-1957
holotenko11@gmail.com

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» ЯК ПРОТОНАУКОВИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТВІР УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Пропонована до уваги стаття є продовженням досліджень у руслі проблематики фактичного генезису та еволюції культурологічної науки в історії України. Головна мета статті полягає в розкритті культурологічного змісту «Повість минулих літ» – історичної протонаукової праці, яка серед усіх збережених до сьогодні українських літературних творів є найдавнішою. Дослідження є складовою частиною ґрунтовного доведення тези про те, що українська культурологія де-факто існує та розвивається з більш ранніх часів та є набагато старшою респектабельною наукою, ніж прийнято вважати на сьогоднішній день. Ураховуючи те, що зараз українська культурологія переживає фазу онтологічної кризи, вивчення окресленої проблематики є досить важливим та актуальним завданням.

У статті висвітлюється загальний історичний контекст та головні сприятливі чинники розвитку слов'яно-української науки. Надаються відомості про наявні жанри протонаукової української літератури часів Київської Русі. Досліджено головні аспекти історії створення «Повість минулих літ» – час написання твору, джерельно-інформаційну базу тощо. Виявлено проблемно-тематичні контексти, пов'язані з різними культурними явищами, що в сукупності утворюють цілісний культурологічний зміст літопису. Установлено певну кількість застосованих у праці методів дослідження, які на теперішній час входять до основного складу методологічного інструментарію української культурології. Надаються визначення кожному з пізнавальних прийомів із наведенням відповідних фрагментів тексту як прикладів.

Ключові слова: «Повість минулих літ», українська культурологія, доба середньовіччя, гуманітарні науки, методи дослідження.

Holotenko Pavlo,
Postgraduate Student
of the Department of Cultural Studies and Media Communications
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0002-8096-1957
holotenko11@gmail.com

“THE TALE OF BYGONE YEARS” AS A PROTO-SCIENTIFIC CULTURAL WORK OF UKRAINIAN MEDIEVAL LITERATURE

The proposed article is a continuation of research in the direction of the actual genesis and evolution of cultural science in the history of Ukraine. The main goal of the article is to reveal the cultural content of “Tales of Bygone Years” – a historical proto-scientific work, which is the oldest among all Ukrainian literary works preserved to this day. This research is a part of the thorough proof of the thesis that Ukrainian cultural studies de facto exists and has been developing since earlier times and is a much older respectable science than is commonly believed today. Taking into account the fact that Ukrainian cultural studies is currently experiencing a phase of ontological crisis, the study of this issue is a rather important and urgent task.

The article highlights the general historical context and the main favorable factors for the development of Slavic-Ukrainian science. Information is provided about the existing genres of proto-scientific Ukrainian literature of the times of Kyivan Rus. The main aspects of the history of the creation of “Tales of Bygone Years” have been studied – the time of writing the work, the source and information base, etc. The problematic and thematic contexts

associated with various cultural phenomena, which collectively form the cultural content of the annals as a whole, have been identified. A certain number of research methods applied in the work have been established, which are currently part of the main methodological toolkit of Ukrainian cultural studies. Definitions are provided for each of the cognitive methods with corresponding fragments of the text as examples.

Key words: “The Tale of Bygone Years”, Ukrainian cultural studies, the Middle Ages, humanitarian sciences, research methods.

Із 860 року в історії культури України умовно розпочинається доба Середньовіччя. Безпосередньо це пов’язується з появою на історичній арені східнослов’янської держави – Київської Русі зі столичним центром у Києві. Процес тривалого формування протягом трьох століть та фактичне утворення українсько-слов’янської цивілізації є свідченням досить високого рівня розвитку наукових знань у суспільстві.

Серед основних сприятливих чинників розвитку науки в середньовічному українському суспільстві виокремлюються: диференціація суспільної праці на розумово-інтелектуальні та механічно-фізичні види діяльності, висока продуктивність у галузі ремесла та пов’язана із цим активність товарно-грошових відносини, стабілізація місця проживання, осілий спосіб життя більшості населення та пов’язана із цим стабілізація головних торговельних шляхів тощо. Власне, означені процеси та явища не лише зумовлювали розвиток різних видів наукових практик, а й були рушійною силою системного культурного прогресу, що зрештою призвело до урбаністичної революції та генезису повноцінної праукраїнської держави.

Як відомо, в українсько-слов’янському суспільстві була сформована своя писемність – дохристиянська глаголиця та за часів християнства кирилиця. З огляду на це, відбувався жвавий розвиток сфери літературної діяльності з використанням декількох різновидів стилів письма (Греченко, Чорний, 2009, с. 160). Після урбаністичної революції активність літературного процесу значно підвищилася. Серед протонаукових жанрів письменництва цього періоду слід пригадати такі: алфавіт, азбуковник, книга, літопис, слово, читання («чтеніє»), опис («описаніє»), хронограф, суперечка («преніє»), тлумачення («толкованіє»), мовлення («речь») (Білоус, 2012, с. 14).

Серед усіх уцілілих до теперішнього часу протокультурологічних праць українських мислителів найбільш ранньою є «Повість минулих літ». Хоч безпосередньо в назві вказано, що

це повість, але за жанром цей твір фактично є мета-літописом (Білоус, 2012, с. 57). У традиційному значенні літописи – це оригінальні слов’яно-українські науково-літературні твори доби середньовіччя, де в хронологічній послідовності надається виклад реальних історичних подій. На перший погляд може здаватися, що назва «літопис» є скороченим варіантом фраз «літературне описування» або ж «літературний опис», проте це хибні припущення. Насправді ж назва жанру обумовлена безпосередньо тим, що кожне датування в тексті переважно починалося зі стандартної фрази «В літо...» («У рік...»).

Наявний префікс «мета» в перекладі з грецької мови означає «те, що виходить за межі», «те, що займає проміжне положення» (Петрова, 2022, с. 52). У позначенні жанру цього твору це слугує ремаркою того, що зміст тексту є значно ширшим і не обмежується лише почерговим викладом «сухих» фактів. На цю важливу особливість змісту також указує слово «повість» у заголовній назві твору. По-перше, це ознака того, що в літописах більш ранніх часів не використовували датування і початкова вербальна формула «В літо...» була відсутня. По-друге, це свідчить про орієнтування авторів на хронологічну відносну нейтральність з акцентом на розкритті соціокультурного значення процесів та явищ у життєдіяльності слов’яно-українського народу (Греченко, Чорний, 2009, с. 163).

Написання «Повісті» тривало понад сто років, тому об’єктивно такий твір міг бути створений лише колективом авторів, які протягом років змінювали одне одного. Завершення роботи над твором припадає на початок XII століття: згідно з прийнятими версіями – або на 1110, або на 1113 рік. Установлено, що до числа авторів «Повісті минулих літ» належать православні вчені-книжники Никон Великий (? – 1088), Іоанн I (? – 1103) та Нестор (прибл. 1055 – прибл. 1113). До них також прийнято зараховувати церковного літератора Сильвестра

(? – 1123), який провів часткову редакцію текстів, написаних Нестором (Білоус, 2012, с. 69).

У цьому контексті дуже примітним є те, що всі чотири згадані автори водночас були представниками православної церкви та сфери наукових гуманітарних досліджень. Це пояснюється тим, що розвиток тогочасної праукраїнської науки, як і всієї культури загалом, визначала релігійна християнська парадигма. Невипадково всі освітньо-наукові заклади створювали як складову частину православних інституцій – при монастирях, соборах тощо.

Важливо зазначити, що автори створювали «Повість» на основі інших, раніше написаних літературних джерел. Серед них найвідомішими є книги Старого та Нового Заповіту. Окрім цього, використовували праці античних учених, візантійські хронографи, агіографічна література, авторські свідчення тощо. Водночас не менш важливим першоджерелом була усна народна творчість – це давньоукраїнські, західноєвропейські, скандинавські, хозарські міфи та легенди, які містили певну інформацію про особливості світогляду праукраїнців, їхні звичаї і традиції, про заснування міст та їхні назви тощо. (Білоус, 2012, с. 57). Зокрема, у тексті твору містяться такі посилання: «Говорить Георгій Амартол у літопису, що (...)», «А про се ми довідалися з того, (...) як ото писав Георгій у літописанні грецькому» тощо. (Давня українська література, 2021, с. 235–236).

Отже, автори «Повісті минулих літ» фактично затвердили наукову традицію посилання на первинні та вторинні джерела, започатковану з часів античності. Власне, на теперішній час це одне з базових положень проведення наукових культурологічних досліджень.

«Повість минулих літ» є не просто історичним, а й культурологічним протонауковим літературним опусом доби середньовіччя історії України. Автори досліджують питання про розселення народів на близькосхідному та європейському континенті, наводять одну з гіпотетичних версій походження різних етнічних мов світу, надають опис природної місцевості проживання праукраїнців, з'ясовують питання генезису найменувань різних міст, річок, гір та інших просторових об'єктів, також приділяють увагу генезису назв українсько-східнослов'янських етнічних груп, детально вивчають їх розселення на території Київської

держави, з'ясовують причини військових конфліктів та їх вплив на подальший культурний розвиток, аналізують роль християнської релігії в культурно-політичному житті суспільства, надають основні відомості про життєві факти й досягнення крупних культурно-політичних діячів Київської Русі тощо.

У змісті тексту виразно простежується прагнення авторів до системного синтезованого охоплення культурних процесів та історичних подій з метою подання повної картини того, що відбувається в суспільстві та державі. Текст твору формує в читачів цілісне сприйняття людської реальності завдяки переліку і встановленню взаємозв'язків конкретних соціокультурних явищ. Водночас дослідники у своєму викладі матеріалу виокремлюють певні аспекти громадського життя і культурної динаміки – приватні інтереси можновладців (князів), конфлікти і ворожнечу князів, комунікацію між державним інститутом і християнською церквою, закони та звичаї тощо (Білоус, 2012, с. 69).

З огляду на те, який саме тематичний аспект аналізується та на яке питання надається відповідь в певний момент викладу матеріалу, можна встановити застосовані в «Повісті» науково-пізнавальні прийоми. До них належать етнографічний, етнонімічний, топонімічний, фактографічний, географічний, біографічний, просопографічний, цивілізаційний, гендерний, хронографічний, філософсько-етичний та інші підходи.

Серед них можна одразу виокремити найбільш пріоритетні засоби дослідження для української культурологічної науки. Насамперед це – етнографічний, цивілізаційний, гендерний та філософсько-етичний підходи. Проте, з іншого боку, встановлювати ієрархію дослідницьких прийомів не зовсім доречно і в деякому сенсі некоректно, оскільки будь-який з вищеперелічених методів може стати в пригоді. Якщо, наприклад, біографічний підхід дає змогу через аналіз життєдіяльності видатного митця розкрити зміст культурних феноменів, то такий підхід за своїм функціоналом буде не менш важливим, ніж гендерний або цивілізаційний. Тобто в такому разі йдеться, по суті, про доцільність використання міждисциплінарного підходу, який для сучасної української культурології має одне з найбільш актуальних значень (Шейко, Кушнарченко, 2020, с. 64).

Вищезазначені дослідницькі методи та відповідні до них проблемно-тематичні аспекти в тій або тій мірі становлять культурологічний зміст «Повісті минулих літ». Слід розглянути окремо деякі з них.

У контексті застосування етнографічного підходу йдеться про генезис українсько-слов'янського народу, про його розселення в центральній-східній частині Європи та про розселення на сусідніх територіях інших народів світу (Лозко, 2014, с. 103). У тексті «Повісті» зазначається таке: «Після потопу, отже, три сини Ноеві розділили Землю – Сим, Хам і Яфет. І дістався схід Симові: Персія, Бактрія і аж до Індії в довготу (...). Хамові ж дісталась південна частина: Єгипет, Ефіопія (...). Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія (...). Яфетові ж сини захід узяти і північні краї. Від цих ото сімдесяти і две народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані норики, які є слов'янами. По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві (...).» (Давня українська література, 2021, с. 230–231).

Інший приклад щодо розселення: «Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі й тиверці по другому Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони (...) єсть городи їх і до сьогодні» (Давня українська література, 2021, с. 234).

Етнімічний і топонімічний дослідницькі підходи в «Повісті» застосовують задля з'ясування походження багатьох загальновідомих назв. У більш загальному сенсі це є методом ономастики, який широко застосовується в класичній вітчизняній культурології. Перший з методів обмежує контекст питанням про історію виникнення найменувань етносів та окремих народностей. Другий пов'язаний конкретно з аналізом назв об'єктів природної та урбанізованої місцевості.

Звертаючись до етніміки, вчені-літописці в «Повісті» зазначають, зокрема, таке: «Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі прозвалися іменами своїми, – од того, де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами. (...) Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, бо осіли в лісах (...). Радимичі ж і в'ятичі походять од ляхів. Бо було в ляхів два брати – один

Радим, а другий Вятко» (Давня українська література, 2021, с. 231, 234).

Як приклад топонімічного дискурсу можна навести один із найвідоміших фрагментів твору: «Коли ж поляни жили особно (...), то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив (...). І сидів Кий на горі (...), а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом» (Давня українська література, 2021, с. 233).

Одним із найбільш актуальних пізнавальних засобів сучасних культурологічних досліджень є гендерний підхід. У праукраїнській гуманітаристиці цей підхід використовували вже у ХІІ столітті, яскравим свідченням чого є «Повість минулих літ». Сутність методу полягає в семантико-теоретичному аналізі понять про соціальну роль чоловіків та жінок, урахувавши їхні статево-фізіологічні та психологічні відмінності (Шейко, Кушнарєнко, 2020, с. 134). З означеної проблематики привертає увагу такий фрагмент «Повісті»: «Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і доми зводять, і мужицькі діла роблять. Але й розпутствує кожна, скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. У них же є і хоробрі жінки, здатні ловити звірів. Володіють ці жінки мужами своїми і володарюють над ними» (Давня українська література, 2021, с. 235).

Як видно з тексту, автор читачам дає зрозуміти, що є загальновідомі чітко визначені за змістом поняття мужності (маскулінності) та жіночості (фемінності). Однак у суспільстві гелів гендерні уявлення суттєво відрізняються, тому в них жінки поводяться як чоловіки, і навпаки – чоловіки як жінки. До того ж жінки виконують провідну роль у культурному житті суспільства, і чим більше вони мають соціальних обов'язків та обсягу важкої роботи, тим більше вони мають свободи дій і привілеїв.

У «Повісті» також міститься матеріал із послідовним переліком минулих подій за роками та відомості про час життя відомих людей. Такий контекст визначається застосуванням хронографічного засобу дослідження. У тексті викладено таку інформацію: «Отже, від Адама до потопу 2242 роки, а від потопу до Авраама 1082 роки; від Авраама до виходу

Мойсеєвого з Єгипту 430 років (...). Од першого року цесарювання Михайла сього до першого року княжіння в Києві Олега, руського князя, 29 літ; од першого року Олегового, відтоді, як він сів у Києві, до першого року княжіння Ігорового 31 рік (...)» (Давня українська література, 2021, с. 237).

На теперішній час у науці вже встановлено, що деякі наведені у творі дати і розрахунки років є помилковими або недостатньо точними через округлення неповних років до повних тощо. Проте середньовічні українські науковці керувалися актуальними для їхньої епохи принципами літочислення, посилаючись переважно на дослідницькі праці науково-теологічних діячів – візантійського історіографа Никифора та ін. (Давня українська література, 2021, с. 405).

Наступний цивілізаційний підхід для української класичної культурології є одним із базових, оскільки безпосередньо пов'язаний з поняттям «цивілізація», яке входить до основного категоріального апарату культурологічної науки (Сандюк, 2021, с. 18). У перекладі з латинської мови «civilis» означає «державний», «громадський», «міський». Тому цей науковий підхід передбачає встановлення факту генезису міст і держав, виявлення ключових ознак цивілізованого суспільства, з'ясування рівня урбанізації суспільства тощо (Шейко, Кушнарєнко, 2020, с. 131). Примітно, що автори «Повісті» формально не вживають слово-термін «цивілізація» та похідні від нього, однак вони передають саму ідею цивілізації шляхом застосування інших вербальних засобів, переважно вживаючи слово «город» (місто).

Коли в тексті йдеться про варягів, які прийшли панувати на східноєвропейську територію за запрошенням самих же слов'ян, надаються відомості про спорудження міст: «А по двох літах помер Синеус (...) і взяв Рюрик волость усю один. І (...) поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи, роздаючи мужам своїм волості, звелівши їм городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов (...). А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді – словени, в Полоцьку – кривичі (...). І тими всіма володів Рюрик» (Давня українська література, 2021, с. 238).

Як відомо, у сучасній науці є декілька теорій стосовно генезису київської

українсько-слов'янської цивілізації, згідно з однією з них саме скандинавсько-варязьке суспільство в цьому масштабному державотворчому процесі відіграло найголовнішу роль (концепція норманізму) (Бойко, 2021, с. 39–41). Науково-джерельною базою для такого типу аргументації є саме наявні відомості в «Повісті минулих літ».

Ще одним примітним засобом протонаукового дослідження в «Повісті» є фактографічний підхід. Його використання передбачає поєднання декількох описових прийомів викладу матеріалу – топографічного, етнографічного, хронографічного, просопографічного тощо. Результатом цього є тематично комбінований контекст із викладом різноманітних, але пов'язаних між собою фактів. З іншого боку, фактографію можна схарактеризувати як типово документальний перелік подій, без будь-якого теоретичного пояснення соціокультурних наслідків. Зразком цього засобу дослідження може слугувати такий фрагмент: «Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий. Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз по Дніпру і, прийшовши, узяв город Любеч і посадив мужа свого» (Давня українська література, 2021, с. 239).

Нарешті слід сказати про філософсько-етичний підхід, який традиційно зараховують до основних методологічних засобів української класичної культурології. У загальному контексті «Повісті» цей підхід має на меті теоретичний аналіз прийнятих моральних норм та звичаїв різних етноспільнот праукраїнців – полян, сіверян, древлян тощо. Першочерговий складник цього аналізу – це надання фактичних відомостей: «Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали (...) поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони (...) кожному народові дано закон. В одних є писаний, а в других – звичай, який ті, що не мають писаного закону, вважають отчим законом» (Давня українська література, 2021, с. 235).

Означений прийом осмислення проблеми також виявляється в оціночних характеристиках наявних морально-соціальних звичаїв: «А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи (...). А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни (...) жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я було в них перед батьками і перед невістками» (там само). У цьому контексті автор-дослідник не просто констатує й описує звичаї, а пояснює їх соціально-культурне значення, вказуючи на окремі прояви аморальності, на низький рівень культури спілкування в межах певної спільноти тощо. Інакше дослідник звертається до понятійної категорії «благочестя», якій надає детальне теоретичне пояснення: «(...) сіри (...) мають закон отців своїх і звичай: не розпутствувати, не перелюбствувати, не красти, не обмовляти, не убивати, чи загалом усім діяти зло. Такий же закон і в бактріян, (...) котрі за

настановами прадідів із благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блюду не чинять і ніякого зла не коять» (там само).

Висновки. «Повість минулих літ» є першим крупним пам'ятником української літератури протонаукового жанру, який від XII століття зберігся до теперішнього часу. У тексті охоплюються різноманітні аспекти культурного буття праукраїнського середньовічного суспільства, що в сукупності становлять культурологічний зміст твору. Для висвітлення певних аспектів застосовують відповідні дослідницькі засоби – цивілізаційний, топонімічний тощо. Зокрема, у тексті йдеться про етногенез праукраїнців, про важливі події, що призвели до суттєвих культурних зрушень, тощо. Автори мета-літопису прагнуть до цілісного всебічного відображення культурної реальності, виявляючи взаємозв'язки між різними явищами соціального життя.

Список використаних джерел:

1. Білоус П. В. (2011). Вступ до літературознавства. Київ : ВЦ «Академія». 336 с.
2. Білоус П. В. (2012). Історія української літератури XI–XVIII століть. Київ : ВЦ «Академія». 376 с.
3. Бойко О. (2021). Історія України. Київ : ВЦ «Академія». 640 с.
4. Греченко В. А., Чорний І. В. (2009). Світова та українська культура. Київ : Літера ЛТД. 416 с.
5. Давня українська література. (2021). Київ : Центр учбової літератури. 452 с.
6. Лозко Г. С. (2014). Українське народознавство. Тернопіль : Мандрівець. 512 с.
7. Сабадаш Ю., Гончарова О. [та ін.]. (2022). Сучасна культурологія : постмодернізм у логіці розвитку української гуманістики. Київ : Видавництво Ліра-К. 432 с.
8. Сандюк Л. О., Шубелка Н. В. [та ін.]. (2021). Основи культурології. Київ : Центр учбової літератури. 400 с.
9. Шейко В. М., Богуцький Ю. П. (2005). Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації. Київ : Генеза. 592 с.
10. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. (2020). Культурологічні та мистецтвознавчі дослідження: теорія і методологія. Харків : ХДАК. 338 с.

References:

1. Bilous, P. V. (2011). *Vstup do literaturoznavstva*. [Introduction to literary studies]. Kyiv : Akademiia [in Ukrainian].
2. Bilous, P. V. (2012). *Istoriia ukrainskoi literatury XI–XVIII stolit*. [History of Ukrainian literature of the 11th–18th centuries]. Kyiv : Akademiia. [in Ukrainian].
3. Boiko, O. (2021). *Istoriia Ukrainy*. [History of Ukraine]. Kyiv : Akademiia. [in Ukrainian].
4. Hrechenko, V. A., Chornyi, I. V. (2009). *Svitova ta ukrainska kultura*. [World and Ukrainian culture]. Kyiv: Litera LTD. [in Ukrainian].
5. *Davnia ukrainska literatura*. [Ancient Ukrainian literature]. (2021). Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
6. Lozko, H. S. (2014). *Ukrainske narodoznavstvo*. [Ukrainian ethnology]. Ternopil: Mandrivets. [in Ukrainian].
7. Sabadash, Yu., Honcharova, O. [ta in.]. (2022). *Suchasna kulturolohiia: postmodernizm u lohitsi rozvytku ukrainskoi humanistyky*. [Modern cultural studies: postmodernism in the logic of the development of Ukrainian humanism]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. [in Ukrainian].
8. Sandiuk, L. O., Shubelka, N. V. [ta in.]. (2021). *Osnovy kulturolohii*. [Basics of cultural studies]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
9. Sheiko, V. M., Bohutskyi, Yu. P. (2005). *Formuvannia osnov kulturolohii v dobu tsyvilizatsiinoi hlobalizatsii*. [Formation of the foundations of cultural studies in the era of civilizational globalization]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
10. Sheiko, V. M., Kushnarenko, N. M. (2020). *Kulturolohichni ta mystetstvoznavchi doslidzhennia: teoriia i metodolohiia*. [Cultural and art studies: theory and methodology]. Kharkiv: KhDAK. [in Ukrainian].